

Coordinadora: Ruth Vilà

Equip de recerca: Marta Burguet, Anna Escofet, Montserrat Freixa, Mariona Graell, Elena Noguera, M. José Rubio, Marta Sabariego, Angelina Sánchez, Alba Tarroc, Marta Venceslao.

Suport a la recerca: Fatima Belghirane, Omaira Beltrán.

LES ENTITATS I ELS CENTRES DE SECUNDÀRIA DAVANT LA DIVERSITAT RELIGIOSA: Possibilitats de confluència en processos d'Aprenentatge Servei (ApS) pel diàleg interreligiós i intercultural

La diversitat cultural fruit de la immigració, i altres elements globalitzadors, planteja la coexistència amb noves presències religioses. Ens trobem en una societat plural, en la qual l'Església catòlica ja no és l'única referència. Aquesta diversitat cultural i religiosa és un patrimoni de totes i tots que cal preservar. A Catalunya, la Direcció General d'Afers Religiosos comptabilitza 1.360 centres de culte no catòlics arreu del territori, identificant més de 13 confessions religioses diferents, especialment presents al Barcelonès, tot i que en altres comarques tenen bona presència (DGAR, 2014). La existència de religions diverses a Catalunya exigeix una nova cultura pública respecte al fet religiós.

La finalitat del projecte és analitzar la visió i actitud dels i de les professionals de les entitats vinculades a la diversitat religiosa i cultural, així com dels i de les professionals dels equips directius dels centres d'educació secundària públics i privats de Catalunya vers la diversitat religiosa, el diàleg intercultural i el paper de l'educació en aquestes. En darrera instància, es pretén analitzar les possibilitats de confluència entre les entitats i els centres educatius de secundària en projectes d'Aprenentatge Servei (ApS) pel diàleg interreligiós i intercultural.

Aquesta finalitat es disgrega en els següents objectius generals:

Objectiu 1. Analitzar la realitat de les principals entitats vinculades a la diversitat religiosa i cultural catalana quant a experiències educatives.

Objectiu 2. Analitzar les actituds, experiències i visió dels equips directius (direcció, caps d'estudis, secretaria acadèmica i coordinació pedagògica) dels instituts públics i privats d'educació secundària catalans vers la diversitat religiosa, el diàleg intercultural i interreligiós, i el treball de la dimensió espiritual, i el paper de l'educació en aquest.

Objectiu 3. Analitzar la confluència entre les entitats vinculades a la diversitat religiosa i els centres educatius de secundària vers el diàleg interreligiós i intercultural.

La complexitat de la temàtica i el caràcter globalitzador dels objectius proposats justifiquen que la metodologia d'aquest projecte s'ajusti al principi de la complementarietat de tècniques (Cook, 1985; Bericat, 1998; Creswell, 2003) per donar-hi resposta. Els interrogants en recerca educativa i social –novedosos, dinàmics i polivalents– generen noves formes d'investigar que articulen diferents tradicions de recerca (Sabariego, 2004).

La recerca s'ha fet mitjançant un estudi descriptiu-comprensiu de tècnica d'enquesta que combina tècniques de recollida i anàlisi de dades qualitativa i quantitativa. Concretament, 23 entrevistes als professionals de les entitats i 275 centres de secundària obligatòria de tot Catalunya (qüestionari d'actituds davant la diversitat religiosa i cultural a l'educació des del diàleg intercultural i interreligiós). En paral·lel, es va dur a terme una anàlisi de xarxes sociocèntriques a partir de l'administració d'un qüestionari de xarxes dissenyat per obtenir un mapeig de les principals entitats vinculades a la diversitat religiosa i cultural catalana que implementessin, preferiblement, iniciatives socioeducatives adreçades a la joventut. Amb el suport de l'UCINET v.6.0, vam elaborar una matriu de relacions que inclou totes les entitats que van ser esmentades en les entrevistes i que, posteriorment, van respondre el qüestionari.

MAPEIG DE LES ENTITATS CATALANES VINCULADES A LA DIVERSITAT RELIGIOSA I CULTURAL

Entre els resultats esperats d'aquesta recerca, establíem en el seu inici la voluntat d'obtenir un mapeig de les entitats principals vinculades a la diversitat religiosa i cultural catalana que implementessin, principalment, iniciatives socioeducatives dirigides a la joventut. La xarxa obtinguda està conformada per un total de 36 entitats, entre les quals algunes són seus d'altres entitats. La figura 1 s'ajusta a la tipologia emergida en l'anàlisi de contingut de les entrevistes:

- Centres culturals i religiosos, de confessions diferents, on s'ensenyen valors d'integració social, de convivència i de reconeixement positiu de la diversitat en totes les seves dimensions (cultural, de gènere, religiosa i generacional) a través d'activitats culturals de tots tipus. (Nodes roses)
- Entitats interreligioses i serveis especialitzats en la diversitat religiosa i el diàleg interreligiós (Nodes grisos)
- Fundacions que treballen a partir de xarxes d'entitats per afavorir l'arrelament dels fills de la immigració (Xarxa de convivència de Roses), i més específicament el que fa referència a la religió musulmana i l'adequació dels centres de culte i la pràctica de l'Islam a Catalunya (Nous Catalans). (Nodes negres)
- Xarxa de professionals (amb d'estudiants i investigadors) per contribuir a la difusió científica i cultural del món àrab i també d'Europa com a entitat transnacional. (Nodes blancs)

Per una part, les entrevistes a les entitats ens indiquen que l'expressió de la diversitat religiosa ve acompanyada d'una acceptació i valoració positives molt paleses. Per tant, l'objectiu és fomentar-ne el seu coneixement de manera plural perquè sigui acceptada socialment en pro d'una millor convivència. Vinculada a aquesta percepció positiva de la diversitat religiosa, des de Fundació Migra Studium s'afegeixen dos elements que matisen la definició de diversitat religiosa: la diversitat religiosa s'entén des de la dimensió espiritual (les religions són formes d'accedir-hi) i el diàleg interreligiós que suposa la predisposició a repensar les idees pròpies a la llum de les dels altres, deixant oberta la possibilitat d'enriquiment i transformació mutus entre els participants en la línia del que suggereixen Santiago i Corpas (2012). La pluralitat es dóna dins de la secularització, obrint així noves dimensions a l'expressió de la vivència espiritual que permet donar-hi respostes plurals. Així mateix, ho entenen entitats com l'OAR, Joventut multicultural musulmana i la Xarxa de convivència de Roses. Per part d'altres entitats analitzades també s'ha posat de relleu el fet que la diversitat religiosa és una realitat, un fet intrínsec al fet multicultural del nostre context i, per tant, cal donar-hi expressió en la seva complexitat per la riquesa i les aportacions socials que implica. Aquesta perspectiva de laïcitat positiva també apareix a l'entitat IBN Battuta quan afirma que la diversitat religiosa és una realitat intrínsecament humana i una dimensió més de la interculturalitat i és, des d'aquest enfocament, com treballen la gestió de la diversitat (religiosa).

Per altra banda, els professionals participants dels centres educatius tenen una actitud moderadament favorable a la diversitat cultural i religiosa (39 punts sobre 50), força positiva al diàleg interreligiós (42 punts sobre 50) i especialment menys favorable a que l'educació jugui un paper rellevant en la gestió de la diversitat religiosa i cultural i el foment del diàleg interreligiós (37 punts sobre 50). Aquests valors ofereixen alguns trets diferencials en funció de la titularitat del centre, la seva religiositat, l'enfocament que té l'assignatura de religió, i si es fan projectes amb temes de diversitat religiosa. Els centres públics i centres no religiosos en general, tenen actituds menys favorables vers el diàleg interreligiós i el paper de l'educació; i els centres que tenen projectes sobre diversitat religiosa i cultural són els que tenen una actitud més favorable a la diversitat religiosa, el diàleg interreligiós i el paper que juga l'escola en promoure-ho. Finalment, les actituds més favorables a la diversitat religiosa, el diàleg interreligiós i el paper de l'educació en tot això, les tenen els centres que li donen una orientació a l'assignatura de religió catòlica basada en la cultura general religiosa.

En un altre ordre de les definicions identificades en els discursos de les entitats entrevistades, es vincula la diversitat religiosa a conflicte, en saber de l'existència d'un veïnat que viu la seva dimensió religiosa donant-hi una expressió diferent a la pròpia. Nous Catalans està especialment sensibilitzat en la comunitat musulmana i el món islàmic. En aquest cas, la percepció de la diversitat religiosa ve més expressada com a problema que no pas com a oportunitat, per les incomoditats que comporta i que sovint no són considerades com a reptes. Si bé la llei sobre la llibertat de culte és coneguda i reconeguda, també es fa tangible la dificultat per a una real aplicació de la mateixa i els entrebancs que surten en el dia a dia a l'hora de dur-la a terme. Això mateix, s'afirma des de Nova ciutadania. Des d'una dimensió més institucional i acadèmica de les entitats entrevistades, també es fa referència al fet religiós vinculat a la cultura de la pau i la perspectiva de la UNESCO. Segons la UNESCO (2015: 80) el diàleg interreligiós és "l'intercanvi de paraules i escolta recíproca que compromet en peu d'igualtat els creients de diferents tradicions religioses".

PROJECTES PEL DIÀLEG INTERRELIGIÓS

Tant des dels centres educatius com des de les entitats hi ha diverses iniciatives davant la diversitat religiosa, específicament, vers el diàleg interreligiós i intercultural. No obstant, són les entitats les que tenen una major trajectòria, recorregut i projectes en aquesta direcció.

Concretament, el 78% dels centres educatius manifesten que és important estar format per promoure el diàleg intercultural i interreligiós al centre educatiu. No obstant, quasi la meitat (49%) opinen que no cal fer religió en la formació bàsica obligatòria. Més de la meitat (54%) manifesten que no fan cap tipus d'adaptació o tractament específic a col·lectius per motius religiosos. Tot així, el 18% té iniciatives específiques per fomentar el diàleg interreligiós.

En canvi, a través de les entrevistes a les entitats, s'han detectat nombrosos projectes sobre el diàleg interreligiós i intercultural implementats a les entitats i dirigits a la Joventut. De fet, l'anàlisi reticular ens ha permès constatar que el 35,71% de les entitats fomenten el diàleg interreligiós com a objectiu prioritari de la institució, el 25% ho fan de manera indirecta i el 10,71% parcial. A més, el treball que fan les entitats respecte aquest tema compta amb una articulació determinada. Les entitats que ocupen un paper central en aquesta qüestió (tenen un Degree major) són: l'Institut Diversitas, l'ACESOP, la Fundació Bayt al-Thaqafa, seguit per la Fundació Migra Studium, l'Associació UNESCO per al diàleg interreligiós, i el Consell islàmic de Catalunya. Aquestes entitats són les que tenen un major control sobre la informació que circula per la xarxa. El Degree ens informa també del grau d'oportunitat que tenen d'influir sobre les altres, per tant alhora són clau per difondre informació o promoure determinades activitats o iniciatives. Les entitats "pont", és a dir, aquelles entitats que pel lloc que ocupen a la xarxa poden connectar amb altres que a priori no tenen relació entre elles, són IDEM, ACESOP, Fundació Ibn Battuta i AUDIR.

Per una banda, s'han identificat projectes orientats al coneixement i a l'expressió de la diversitat religiosa a l'espai públic. Des de la perspectiva de contemplar el fet religiós com un aspecte antropològic, s'observa una manera d'apropar-s'hi des del respecte i la llibertat d'expressió, de pensament i de credo per a donar possibilitat a totes les formes i expressions religioses. Es parteix, per tant, del principi que tot coneixement obre mirades i permet ampliar les perspectives. Per tal d'obrir aquest coneixement del fet religiós, com a base per a una major acceptació, les entitats ofereixen formació i informació sobre el coneixement religiós, tant a nivell professional com personal.

Per altra banda, s'han identificat projectes plantejats des d'una perspectiva aconfessional per part d'algunes entitats. Des de la perspectiva de l'aconfessionalitat, s'observa que les institucions tenen una tolerància cap a les creences dels altres i un respecte sempre des de l'àmbit personal i sobre l'àmbit institucional. Qualsevol col·lectiu té el dret d'afirmar que, al seu parer, certs valors, certes lleis, certes actuacions són beneficiosos o nocius per a la societat, la convivència o la persona humana.. Es tracta d'una posició que permet entendre diferents postures.

Finalment, també s'han identificat altres projectes més transversals de les entitats. En aquests casos, el fet religiós es treballa transversalment, és a dir, s'analitza o es treballa també des de les dinàmiques polítiques i socials i, per tant, vinculant als joves amb una funció política per a l'anàlisi de temes.

Davant d'aquests temes (l'islam polític i també la religió i el conflicte) s'opta per fer propostes de projectes de caràcter formatiu i de sensibilització principalment, fent accions d'assessorament des d'una perspectiva intercultural més àmplia i no específicament interreligiosa per un

abordatge més inclusiu i respectuós de la diversitat cultural del territori. Des de l'entitat "Nous catalans", Xarxa de Convivència de Roses i l'entitat AEMB es posen en marxa iniciatives de caràcter sociopolític i comunitàries dirigides als joves per oferir-los oportunitats d'involucrar-se en les visions diferents del món, de trobada entre alumnat amb diferents actituds davant la religió. Algunes d'aquestes iniciatives suposen ja una base pel treball conjunt entre les entitats i els centres educatius. De fet, el 55% dels centres educatius participants pensa que és viable i també és interessant promoure un projecte vers el diàleg interreligiós promovent la participació d'entitats del barri del centre educatiu. Concretament, el 28% dels centres tenen algun projecte actiu de servei comunitari (o ApS) amb entitats vinculades a temàtiques religioses o culturals, davant d'un 71% que té projectes de servei comunitari amb temàtiques diverses. Des de les entrevistes a les entitats, s'identifiquen algunes d'aquestes propostes compartides. Entre els projectes que realitzen per treballar-ho des de les escoles destaquen:

- Visites a centres de culte de les comunitats diferents i material didàctic amb la perspectiva de conèixer l'aportació del fet religiós en l'entorn social i cultural i poder incorporar això en la llibertat social.
- Visites a centres de culte i xerrades.
- Projectes intergeneracionals (grups de joves i grups de gent gran) per fer un itinerari dels centres de culte.

A les entrevistes amb les entitats també apareixen noves propostes de projectes per a joves, que podrien encaixar en un treball col·laboratiu amb els centres de secundària:

- Realitzar projectes per treballar amb els instituts i els centres de menors perquè ells d'alguna manera no tenen referents que siguin del mateix origen, per exemple, amb la comunitat marroquí i la comunitat musulmana.
- Investigar cadascuna de les religions. Analitzar i trobar els punts en comú i els punts en contra i trencar els prejudicis.
- Formar una plataforma o espai on els joves tinguin una cabuda i que realment es puguin fer activitats des d'aquí i dintre dels nostres municipis.

Entitats i centres de secundària per un projecte conjunt pel diàleg interreligiós

Per part dels centres educatius, podem considerar que no existeix una demanda i que no es percep la diversitat religiosa i el diàleg interreligiós com a situacions "problemàtiques" i que, conseqüentment, s'hagin convertit en una necessitat a satisfer dins de la seva quotidianitat. Així es posa de manifest quan una quarta part diu que existeixen altres prioritats en l'etapa secundària. Probablement, com indiquen les entitats, en els centres educatius suren les resistències per normalitzar la gestió de la diversitat religiosa i certs estereotips com la vinculació entre l'Islam i el terrorisme. Segons Dietz (2008), cal afrontar el problema de les percepcions de l'alteritat que estan profundament arrelades en l'imaginari social. La llarga tendència a confondre i simplificar les diferències ètniques, nacionals, lingüístiques i religioses entre "nosaltres" i "ells" segueix contribuint a fenòmens com l'islamofòbia. Tal com assenyala Torradeflot (2012) cal proporcionar un marc per lluitar contra els prejudicis i la discriminació en totes les seves formes (la islamofòbia, l'antisemitisme, la cristianofòbia i altres discriminacions basades en la religió o creences) i el diàleg intercultural i interreligiós és una via vàlida per aconseguir-ho. En canvi, un

percentatge de centres fa referència a les resistències del professorat i de les famílies per no iniciar algun projecte amb les entitats. De fet, quan els centres fan una demanda a les entitats, aquesta no se centra en el tema del diàleg interreligiós. És com si aquest tema fos tabú.

Per part de les entitats, el treball conjunt amb els centres educatius, tampoc, en un principi, es manifesta com una necessitat principal, excepte per AUDIR i OAR que promouen projectes per l'etapa de secundària però en el primer cas, els seus "partners" són les escoles concertades i religioses. És una evidència que confirma l'aïllament de les escoles laiques catalanes al no voler confrontar-se amb la realitat de la diversitat religiosa en els seus centres i per tant, la necessitat de normalitzar la seva gestió. Encara que només dues entitats treballin amb els centres educatius, totes aporten propostes per vehicular aquesta relació, siguin genèriques o més específiques com oferir suport pel treball de recerca de batxillerat.

S'ha de treballar per fer aflorar la necessitat de la gestió de la diversitat religiosa en els centres educatius abans que es produeixin situacions de radicalització o de sospites. Aquestes comporten una alarma social que incrementa les resistències de la comunitat educativa (famílies, professorat i alumnat) per desenvolupar projectes situats en aquest tema. De la Corte (2016) insisteix en la importància de la implicació de les institucions educatives, ja que és una necessitat més que reconeguda en tots els plans de contra-radicalització europea. L'elaboració de Plans educatius que contemplin la prevenció d'actituds de rebuig a les minories culturals i religioses, prevenint prejudicis i comportaments xenòfobs, pot minimitzar la segregació cultural i religiosa dels propis centres educatius. Entre les mesures proposades per la Comissió Europea es troba també el diàleg intercultural i interreligiós (Comissió Europea, 2014:10).

Calen, doncs, accions de sensibilització i informació que donin un coneixement de la diversitat religiosa, sent el primer pas per la visibilització d'una necessitat. Aquí, és on poden tenir un paper important les entitats oferint diferents iniciatives a la comunitat educativa, com per exemple, xerrades sobre la diversitat religiosa. Elósegui (2009) planteja que ONG, associacions civils, comunitats religioses, partits polítics, individus particulars, com els diferents nivells de govern, locals, regionals, nacionals o internacionals, han d'estar compromesos amb una gestió democràtica de la diversitat cultural. A partir d'aquí, és quan es poden dissenyar les propostes de formació pels centres que haurien de ser prou transversals per a que engresquessin a la majoria del professorat, i no només al que dona l'assignatura de religió.

D'aquesta manera, s'està apostant per la diversitat religiosa com un aspecte més de la formació global de la persona que travessa diferents assignatures. La formació és identificada, tant pels centres educatius com per les entitats, com una de les necessitats. Els centres, encara que amb un percentatge baix, indiquen la manca de formació del seu professorat que no els permet endegar projectes amb les entitats del barri però també proposa poder disposar d'assessorament d'experts i/o servei comunitari i encara que sigui en un percentatge molt baix planteja activitats formatives pel professorat. Moliner i Aguilar (2010) constaten també la necessitat urgent de dotar el professorat de recursos per accedir a informació rigorosa sobre les tradicions religioses, que permeti fer un tractament a l'aula des de la paritat proporcional i la no discriminació. Per això es considera imprescindible comptar amb experts de les diferents comunitats que assessorin els processos de creació i desenvolupament tant dels currículums com de tots els materials educatius (Weisse, 2009). Moliner i Aguilar (2010) proposen la participació de la comunitat per assessorar en els processos de creació i desenvolupament de currículums i materials educatius. Torradeflot (2011) proposa oferir també informació i formació a la comunitat educativa sobre la diversitat religiosa. Les entitats, per altra banda, expliciten la seva intencionalitat per participar en la formació i assessorament als centres. Per tant, existeix un punt de confluència que seria interessant d'explorar més en profunditat per veure les seves potencialitats i esbrinar la millor

estructura i organització per obtenir una alta participació del professorat. Alguns centres assenyalen la importància de vetllar per una necessitat educativa més enllà de la cultura religiosa o les diferents tradicions: educar en despertar la sensibilitat espiritual. Aquesta dimensió, anomenada també intel·ligència espiritual, es considera un dret en el que tota persona ha de poder ser educada i menystenir-la podria anar en detriment del creixement integral. Contribuiria a desvetllar la necessitat del diàleg interreligiós.

Poden treballar conjuntament les entitats i els centres educatius?

Més de la meitat dels centres educatius considera interessant i viable promoure un projecte conjuntament amb les entitats del barri sobre el diàleg interreligiós. De fet, una quarta part participa d'algun d'aquest tipus de projecte sobre la temàtica religiosa. Podríem entendre aquesta situació com un punt feble per la baixa participació, però si considerem que la resta dels centres participa en projectes de servei comunitari amb temàtiques diverses, la fortalesa dels centres se situa precisament en aquesta experiència de col·laborar amb diferents entitats. Només cal indagar sobre la possibilitat de trobar entitats que treballin la diversitat i el diàleg interreligiós en el barri. Aquí precisament és on trobem unes dificultats ja detectades pels centres: la falta d'entitats que treballen el diàleg interreligiós en la zona dels instituts. Certament, les entitats s'ubiquen majoritàriament a la província de Barcelona i més concretament a la ciutat de Barcelona; cap entitat manté una relació periòdica i constant amb els centres educatius; existeixen dificultats de compatibilitat horària entre els centres i les entitats; i no totes tenen com a objectiu prioritari el foment del diàleg interreligiós. Però, aquestes dificultats de "territori" podrien ser superades per dues raons. La primera, si la relació de les entitats amb les entitats socioeducatives és més fluida, també ho podria ser amb els centres educatius; i la segona, hi ha entitats que treballen a nivell autonòmic i per tant, poden abraçar tot el territori català. Un aspecte que podria ajudar a superar la distància física entre centres i entitats seria potenciar el treball en xarxa d'aquestes, un dels reptes tal i com s'ha pogut comprovar anteriorment amb l'anàlisi de xarxes.

Taula 1. Punts forts i punts dèbils en relació a possibles accions i propostes per millorar i/o potenciar

PUNTS DÈBILS	ACCIONS/PROPOSTES
Incompatibilitat d'horaris entre centres i entitats	Dinamització d'una plataforma de les entitats
Ubicació entitats	Aprofitar el treball en Xarxa i les entitats amb major grau d'intermediació
Resistències de les famílies	Accions de sensibilització, informació i formació des del centre però també des de les AMPES.
Resistències del professorat	Accions de sensibilització, informació i formació amb la participació de les entitats i de la Generalitat.
Manca de formació del professorat	
PUNTS FORTS	ACCIONS/PROPOSTES
Actitud favorable dels centres pels projectes de Servei a la comunitat	Creació d'una plataforma de les entitats, accessible pels centres per descobrir-les i així iniciar un primer contacte.
Predisposició de les entitats a treballar amb els joves dels instituts	Presentació als centres de les entitats i de la informació i dades que té la Generalitat.

Finalment, s'ha de fer esment del paper protagonista que juga la Generalitat a través de les seves diferents conselleries i departaments, especialment el Departament d'Ensenyament, tal com assenyalen les persones entrevistades. De la seva voluntat depèn l'establiment d'una política de partnariat amb els instituts, promoure convocatòries i obrir línies específiques sobre la gestió del diàleg interreligiós i intercultural per desenvolupar projectes conjuntament amb les entitats. A més, caldria incorporar a l'escola competències bé sigui en una assignatura o transversalment amb metodologies d'aprenentatge situat, significatiu i experiencial. El departament d'Afers Religiosos hauria de continuar potenciant els cursos de formació centrats més en l'escola, impulsar el treball en xarxa de les entitats proporcionant recursos i fer més

difusió de les dades, estudis i recursos en general que té per tal que arribi a tota la societat i no només a les persones interessades.

VERS UN PROJECTE D'APRENTATGE SERVEI DE DIÀLEG INTERRELIGIÓS

L'aprenentatge servei (ApS) és una oportunitat per treballar el diàleg interreligiós a les escoles. Des de les organitzacions que gestionen aquestes temàtiques tenen un espai on poder impregnar els seus sabers als joves per tal que aquests puguin prendre el relleu i actuar en conseqüència. Si entenem per aprenentatge servei una proposta educativa que combina processos d'aprenentatge i servei a la comunitat en un sol projecte ben articulat en el qual els participants es formen tot treballant les necessitats socials amb l'objectiu de millorar-ho (Puig, et al. 2006), podríem afirmar que pot ser una oportunitat per treballar entre la comunitat educativa termes de diàleg interreligiós. L'ApS té la peculiaritat de vincular aprenentatges (coneixement d'altres cultures i religions), necessitats (diàleg interreligiós), servei (promoure actituds de diàleg i coneixement mutu), participació (de tots els agents implicats), i reflexió (capacitat crítica i pressa de consciència de l'escenari que vivim). L'ApS és una metodologia que pot possibilitar el treball del diàleg interreligiós amb el joves mitjançant el partenariat entre centres educatius i organitzacions religioses. El partenariat constitueix un acord de treball en conjunt entre les organitzacions i/o entitats que decideixen col·laborar amb uns objectius comuns, necessitant crear processos organitzatius per aconseguir el propòsit, implementant el programa d'acció de manera conjunta, compartint els riscos, responsabilitats i beneficis (Glendinning, 2002).

Els projectes d'aprenentatge servei a secundària queden sota l'aixopluc de les possibilitats que engloba el Decret 187/2015 de 25 d'agost, a l'ordenació dels ensenyaments de l'educació secundària obligatòria, vinculant-lo amb el Servei Comunitari. Aquest té com a finalitat última garantir que els estudiants, al llarg de la seva trajectòria escolar, experimentin i protagonitzin accions de compromís cívic, aprenguin en l'exercici actiu de la ciutadania, i posin en joc els seus coneixements i capacitats al servei de la comunitat (Generalitat de Catalunya, 2017). Davant d'aquest espai, el diàleg interreligiós podria prendre forma a les aules, en els seus currículum amb major facilitat, sobretot si es tracta de 3r o 4t de l'ESO. Un espai i un tema que pot ajudar a treballar el sentit de la realitat, de reflexió i l'impuls de la capacitat crítica, per tal de prendre consciència dels valors d'integració i bona convivència que afloren en projectes com aquests. De l'estudi se'n generen temes que podrien ser el material inicial per treballar en aquesta línia com, per exemple, els que proposen les organitzacions: conèixer altres països de manera cultural i religiosa, exposar experiències amb representants ateu, jueus, musulmans i cristiàns, les festes tradicionals d'aquí i d'allà, les visites a centres de culte de les diferents tradicions religioses, d'entre d'altres.

Per tot això cal també, des del món de les organitzacions socials, un canvi de mirada. Una proposta pedagògica des d'aquesta perspectiva és una oportunitat d'obrir-se a la comunitat de forma diferent, i compartint la responsabilitat de que la comunitat pot parlar de diàleg interreligiós des del respecte i el saber fer. Les organitzacions han d'estar preparades per poder donar formació als joves, tot proporcionant-los espais de reflexió i lideratge; per entendre les virtuts i dificultats dels centres educatius; per presentar unes propostes que parlin del llenguatge educatiu; o per aprendre i entendre les realitats dels centres que els reben. L'ApS –o el Servei Comunitari en els seus efectes– és una oportunitat comunitària que requereix dels vincles amb les entitats educatives i amb altres organitzacions i estaments governamentals perquè sigui possible. És per això que caldria explorar la possibilitat de participar en les formacions que s'estan proporcionant

des dels Centres de Recursos Pedagògics (CRP) de cada territori als centres i organitzacions que volen desenvolupar de forma pilot els projectes de servei comunitari.

Els resultats assenyalen que entre les organitzacions hi ha pràctiques de treball en xarxa. Cal ara buscar la forma de treballar en xarxa que promogui el diàleg entre totes les persones del territori, vinculant el tema amb els diferents agents del territori. És per això que seria interessant, per propiciar el treball en xarxa educatiu i social, propiciar des dels estaments governamentals línies de subvenció específiques que permetin la creació i dinamització de plataformes aconfessionals on les diferents organitzacions, entitats, i centres poguessin trobar-se per poder compartir i generar espais de comprensió i coneixement mutu. Espais que permetin construir aliances de treball conjunt, ja que tant a l'estudi com a les bases de dades no apareix. Des de les bases de dades del Centre Promotor d'Aprenentatge Servei a Catalunya, o de les que ens podríem emmirallar per la llarga trajectòria en ApS com la Red Nacional de Aprendizaje Servicio de Chile, no queden enregistrades experiències específicament en aquesta línia (joventut i diàleg interreligiós). És per això que considerem de gran importància i certa urgència, sobretot pel moment històric que vivim, donar-li una sortida a aquesta perspectiva. Tal com hem vist en l'estudi, encara hi ha un llarg camí per recórrer.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Bericat, E. (1998). *La integración de los métodos cuantitativo y cualitativo en la investigación social. Significado y medida*. Barcelona: Ariel.
- Comissió Europea (2014). *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Preventing Radicalisation to Terrorism and Violent Extremism: Strengthening the EU's Response* (COMM (2013) 941). Brussel·les. Retrieved from https://ec.europa.eu/home-affairs/what-is-new/news/news/2014/20140115_01_en
- Cook, T. D. (1985). Postpositivist Critical Multiplism. A Shotland, L.; Marck, M.M. (Ed.), *Social Science and Social Policy*. Beverly Hills: Sage Pub.
- Creswell, J. W. (2003). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- De la Corte, L. (2016). ¿Qué pueden hacer los Estados europeos para frenar la radicalización yihadista? *Cuadernos de estrategia*, 180, 125-166.
- Dietz, G. (2008). La educación religiosa en España: ¿contribución al diálogo intercultural o factor de conflicto entre religiones? *Estudios sobre las Culturas Contemporáneas*, XIV(28), 11-46.
- Direcció General d'Afers Religiosos (2014). *Mapa de les religions de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Governació i Relacions Institucionals (Espai Web).
- Elósegui, M. (2009). Políticas públicas y educación intercultural. A, J. Garay, G. Díaz, M. Elósegui, i M. Sabariego. *El diálogo intercultural en España: un requisito de la educación y cultura de Paz* (pp. 131-192). Madrid: Ministerio de Educación.
- Generalitat de Catalunya (2017). *Servei comunitari*. Generalitat de Catalunya. Disponible a: <http://xtec.gencat.cat/ca/comunitat/serveicomunitari/objectius> [22.02.2017]
- Glendinning, C. (2002). *Partnerships, New Labour and the Governance of Welfare*. Bristol: Policy Press.

- Moliner, A. i Aguilar, N. (2010). *Les tradicions religioses en els llibres de text*. Barcelona: Montflorit Edicions i Assessoraments S.L.
- Puig, J.M.; Batlle, R.; Bosch, C.; Palos, J. (2006). *Aprenentatge servei. Educar per a la ciutadania*. Barcelona, Octaedro.
- Sabariego, M. (2004). La Investigación educativa: génesis, evolución y características. A, R. Bisquerra (coord.) *Metodología de la investigación educativa*. Madrid: La Muralla
- Santiago, M. i; Corpas, C. (2012). Bases para el desarrollo de buenas prácticas de educación para la convivencia en la diversidad cultural y religiosa. A, J. L. Álvarez i M. A. Essomba, M.A. (coords.). *Dioses en las aulas. Educación y diálogo interreligioso* (pp. 123-143). Barcelona: Graó.
- Torradejot, F. (2011). *Religiones y pluralismo. Las vías del diálogo interreligioso en España*. Madrid: Observatorio del Pluralismo Religioso en España.
- Torradejot, F. (Coord.) (2012). *Catalunya i el diàleg interreligiós. Aportacions innovadores al diàleg interreligiós des dels valors de les Nacions Unides*. Barcelona: Associació UNESCO per al diàleg interreligiós.
- UNESCO (2015). *Diccionari de religions*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Governació i Relacions Institucionals.
- Weisse, W. (coord.) (2009). Religión en educación: Contribución al diálogo. Sugerencias del proyecto de investigación REDCo para la política. Comisión Europea. Disponible a: <http://www.redco.uni-hamburg.de>